

Felvilágosult abszolútizmus, tolerancia és paritás

Egyház- és valláspolitikai a 18. századi Habsburg Birodalomban

SPANNENBERGER NORBERT

A sikeresen megvívott nagy török háború (1683–1699) Délkelet-Európa felé helyezte át a Habsburg Birodalom súlypontját. Ezzel a Magyar Királyság felépítése, konszolidációja és újjászervezése is fokozott hangsúlyt kapott. Míg I. Lipót (1655–1705), ill. I. József (1705–1711) uralkodása a magyar rendekkel szembeni konfrontatív politika szellemében folyt, addig VI. Károly (magyar királyként III. Károly, 1711–1740) már szimbiózisra törekedett. Azonban mindegyikük a kora újkori, premodern katolikus birodalom kereteiben gondolkozott, amelyben a katolikus egyház mint szervezet e hatalmi struktúra egyik szegletkövét jelentette.¹ Az „egyidejűség dilemmája” abban mutatkozott meg, hogy magyar területen épp akkor voltak kénytelenek a Habsburgok erre a konstrukcióra támaszkodni, amikor Európában ez már inkább „kifutó modellnek” számított. A *Tridentinum* elve alapján épült fel a török kiűzése utáni egyházstruktúra, ami mindenképp stabilizációs erővel bírt, de már új hangok jelentkeztek, melyek egy új kor nyitányát jelentették.² Ráadásul a mindenkor magyar király ebben az időben általában német-római császár is volt egyben, uralkodásában, ill. a birodalmat irányító szervek politikájában akaratlanul is szerepet játszottak a német birodalomban szerzett tapasztalatai.³

Mária Terézia (1740–1780) trónra lépése és a rögtön megkezdődő *oszt-rák örökösödési háború* (1740–1748) könyörtelen módon tették nyilvánvalóvá a Habsburgok országainak strukturális elmaradottságát. Szilézia elvesztése

1 Lásd ehhez JANKA GYÖRGY: „Habsburg egyházpolitika a hódoltság utáni hazánkban”, in: *Athanasiana* 17 (2003), 95–108.

2 A török utáni transzformációs folyamatokhoz lásd GÓZSY ZOLTÁN – VARGA SZABOLCS: „Kontinuitás és reorganizáció a pécsi egyházmegye plébániahálózatában a 18. század első évtizedeiben”, in: *Századok* 143/5 (2009), 1123–1161.; GÓZSY ZOLTÁN: „Grenzen und Wirkungsradius der Rekatholisierung in Süd-Transdanubien nach der Osmanenzeit”, in: *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*, szerk. RAINER BENDEL – NORBERT SPANNENBERGER, Berlin 2010, 43–65.

3 Lásd részletesen ANNA HEDWIG BENNA: „Das Kaisertum Österreich und die römische Liturgie”, in: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 9 (1956), 118–136.

mindenekelőtt azt jelentette, hogy a leggazdagabb tartomány veszett kárba.⁴ II. (Nagy) Frigyes porosz király (1740–1786) saját bevallása szerint további területekre, mindenekelőtt Cseh-Morvaországra kacsingatott, tehát lépésről lépésre igyekezett kihasználni a konkurencia gyengeségét.⁵ A királynő első megalázó lépése abból állt, hogy az Egyesült Királyságtól volt kénytelen hitelt felvenni, különben összeroppant volna az egész Habsburg Birodalom. De a hitel felvétele a királynőt politikai függésbe hozta az angol királytól, aminek következtében pl. Szardíniának is át kellett adnia lombard területeket.⁶ Köztudott, hogy erre a hidegzuhanyra Mária Terézia egy átfogó reformprogrammal válaszolt, amelynek célja birodalmának átépítése egy premodern, feudális szerkezetben tartott konglomerátumból egy modern állammá, mely képes volt eleget tenni a kor kihívásainak.

Tanácsadói a korszellem elvárásai alapján a modern államot mint a rend, az *ordo* tökéletes működését fogták fel, tehát a politikusok feladata a rend megteremtése volt.⁷ Stephen L. Collins Hobbes elméletére vezeti vissza a rend tudatának megszületését, mely az „isten világrendet” váltotta fel.⁸ A „modern tudat” tehát az a minőség volt, mely felismerte a rendet a dolgokban. A felvilágosodás kulturális-ideológiai keretbe foglalta ezt az eszmét, s a filozófusban látta azt a prófétát, aki képes felismerni és tolmácsolni az új idők hangját. Ennek megfelelően a felvilágosult uralkodó önmagát filozófusként értelmezte elsősorban, akinek azonban hatalma is van elveit a gyakorlatba átültetni. Ez azért volt fontos, mert az *ordo* nem valami természetes állapotot, hanem mesterséges alkotást feltételezett, melyet emberi kéz hoz létre. A rendet tervezni kellett, s a terv és a cselekvés együtteseként valósult meg. A rend ugyanakkor a hatalom kérdése, a hatalom pedig az akarat, az erőszak s a kiszámíthatóság volt. A társadalmi jólét, éppúgy, mint a rend, emberi alkotásként jelentkezett.⁹

4 E tartomány a porosz állambevételek egyharmadát, tehát 3,4 millió tallért fizetett az államkasszába. A porosz király számításai szerint csak a lenvászon annyi bevételt hozott Sziléziának, mint egész Peru a spanyol királynak. Vö. FRIEDRICH DER GROSSE: *Das Politische Testament von 1752*, szerk. FRIEDRICH VON OPPELN-BRONIKOWSKI, Stuttgart 1974, 18. és 17.

5 Uo., 90.

6 Uo., 6.

7 Az *ordo* megteremtésére mikroszinten lásd GÓZSY ZOLTÁN – SPANNENBERGER NORBERT: „«Ex minimis faciunt maxima». Kísérlettípusok a paraszti közösség ideális rendjének kialakítására felvilágosult evangélikus lelkészek munkáiban”, in: *Korall* 10/36 (2009), 102–118.; UŐK: „Discipulus Teschedikianus huc pro experientia mitti debere». Das Prinzip der *ordo* in den Entwürfen deutscher und ungarischer Aufklärer”, in: *Ungarn-Jahrbuch* 29 (2008), 59–73.

8 STEPHEN L. COLLINS: *From Divine Cosmos to Sovereign State: An Intellectual History of Consciousness and the Idea of Order in Renaissance England*, Oxford 1989.

9 Vö. ZYGMUNT BAUMAN: *Moderne und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit*, Hamburg 2005, 16–19.

A racionálisan megtervezett társadalom következésékképp Zygmunt Bauman filozófus szerint a modern állam *causa finalisa* volt. A „társadalom-technológia” (*social engineering*) a felvilágosult, modern állam integráns részét képezte. Az *ordo* szellemében működő, tehát sikeres állam tervszerűen megszerkesztett mechanizmusok alapján épült fel, melynek célja a további racionális tervezés s alapja az értelem volt, a legmagasabb, megkérdőjelezhetetlen tekintély.¹⁰ Kant, Descartes és Locke tanai szerint ezért a filozófia „szállította” a hatalomnak a felismerést, vagyis a törvényeket. Nagy Frigyes porosz király e konstelláció „ideáltípusa” volt, társadalomreform-tervei is innen táplálkoztak. Ő maga számos – nem utolsósorban a Habsburg Birodalomban Mária Terézia holdudvarában működő – európai politikus példaképe lett. A legismertebb a királynő fia, II. József császár (1780–1790) volt.

Hogy mindez konkrétan mit jelent egy uralkodó számára, azt Nagy Frigyes dolgozta ki munkáiban. A minta szerint egy jó államgépezet egy éppolyan feszes rendszer alapján működött, mint egy filozófiai képlet, melynek célja az állam megszilárdítása és hatalmának növelése. Az államigazgatás valamennyi része – a pénz-, a hadügy és a politika – szerves egységben állt egymással.¹¹ Utóbbi alatt mindazon cselekvést értette, mely az állam érdekeit szolgálta. Az állam működőképessége a rendezett pénzügyön nyugodott, tehát a bevételek pontos kiszámíthatóságán s a kiadások rendezett menetén. Mivel országának – mint ahogy a Habsburg Birodalomnak – sem gyarmata, sem gazdag kereskedelmi társasága, sem nemzetközi bankja nem volt, ezért egyedül az alattvaló adója jelentette a pénzügy alapját.¹² Ennek kiszámíthatósága azonban az általános jólét (*bonum publicum*) megteremtésétől, tehát egy aktív társadalompolitikától függött, melynek alapja a tolerancia és az általános megelégedettség volt. Hogy mennyire hatásos volt ez a fegyelmezett, de szigorú reformpolitika, arra nemcsak Poroszország ékes bizonyíték: Nagy Frigyes már 1752-ben megállapította, hogy a magyar királynő, Mária Terézia, már néhány éven belül képes volt a kezdeti gazdasági nehézségeken úrrá lenni, melyet Szilézia elvesztése okozott.¹³

Modernizáció és egyház: *Cuius regio, eius religio?*

Az emlékezési kultúrát befolyásoló történetírás szerint, míg Mária Terézia egy óvatos reformmodernizációs programot indított meg, mely – épp

10 A kora újkor egyenesen „istenítette” az értelmet. Vö. EDWARD CRAIG: *The Mind of God and the Works of Man*, Oxford 1987.

11 FRIEDRICH DER GROSSE: *Das Politische Testament*, 53. és 105.

12 Uo., 7.

13 Uo., 91.

önmérsékleténél fogva – a rendeknél is több-kevesebb megértésre talált, addig fia egyeduralmuként önhatalmúlag és semmilyen féket sem figyelembe véve igyekezett rohamtempóban „életidegen” reformokat véghezvinni. Ha azonban alaposan megvizsgáljuk e folyamat dinamikáját, akkor nemcsak az átfogó reformok genezise megy vissza Mária Teréziára, hanem egyes pontokban, pl. az egyházpolitikában, a királynő még radikálisabb programot képviselt, mint a fia.¹⁴ A kutatás azóta tisztázta, hogy a bécsi udvar reformpolitikája a (katolikus) felvilágosodás szellemében – udvari meghatározó köröknek és személyeknek köszönhetően – már Mária Teréziával megkezdődött, Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg és Gerard van Swieten nevével fémjelezve. II. József társuralkodását (1765–1780) jogosan nevezi a szakirodalom proto- vagy prejozefinista kornak, míg a „klaszszikus” jozefinizmust 1780 és 1790 közöttre datáljuk. De van egy késői, posztjozefinista éra is, mely egészen I. Ferenc uralkodásáig terjedt ki.¹⁵ II. József reformjai egyébként 1783-ig kifejezetten lelkes visszhangot váltottak ki a korabeli közhangulatban.¹⁶ Tehát már a királynő is átfogó horizontális és vertikális reformprogramot sürgetett. Utóbbinak a kulcspontja az egyházügy volt.

A Habsburgok hagyományos katolicizmusa mindeközben soha nem kérdőjeleződött meg, főleg nem a 18. században, de természetesen átalakult és egy sajátos dinamikát fejtett ki. Mária Terézia számára nem volt kérdés az, hogy dinasztiájának egyik hagyományos oszlopa a *Pietas Austriaca*, mely nem magánügy volt, hanem az uralkodói döntések alapját képezte. Is-

14 Ez elsősorban a kolostorok számának megszüntetésére és vagyonuknak elkobzására vonatkozik. Mindezt Mária Terézia hivatalosan azzal indokolta, hogy a kolostorok nemcsak önmaguknak szabnak szűk keretet arra, hogy társadalmilag hasznos tevékenységet folytassanak, hanem tudatosan vesznek fel „léhűtőket” (*Mißgänger*), s ezzel a társadalomra (*Publikum*) még nagyobb terhet rónak. Vö. KOVÁCS ELISABETH: „Kirchliches Zeremoniell am Wiener Hof des 18. Jahrhunderts im Wandel von Mentalität und Gesellschaft”, in: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 32 (1979), 109–142., itt 123. – De a német nyelvnek közigazgatási *lingua franca*ként való bevezetése is a királynő elképzelése volt. ADAM WOLF: *Österreich unter Maria Theresia, Josef II. und Leopold II. 1740–1792*. Berlin, 1883, 293.

15 E problémához lásd KARL VOCELKA: „Der Josephinismus. Neuere Forschungen und Problemstellungen”, in: *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 95 (1979), 53–68.

16 II. Józsefnél épp az tetszett a mértékadó nemességnek, hogy az elkobzott egyházi javakat gazdasági fejlesztési célokra fordította, megszorította a plébániák számát, és nem kereste a konfrontációt a magyar epizkopátussal, mely egyáltalán nem volt ultramontán. Orczy Lőrinc báró pl. 1781-ben így lelkendezett: „József egy nagy uralkodó, akit kulturált és vad népek egyaránt csodálnak; árnyékot vet a régi cézárookra, hol a nemzet atyjának neveztetik, hol Trajanusnak, hol Salamonnak, de legfőképp az emberi nem tisztelőjének; boldog, aki ennek az uralkodónak kormányzása alatt élhet.” Idézi uo., 290.; Hasonló kutatási eredményekre jut DENIS SILAGI: *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II*, München 1961, 6–7.

merjük a szakirodalomból Lipót császár állítólagos „bigott és merev” katolicizmusát, vagy Mária Terézia „anyai gondoskodásként” megélt hitét. De ez a kép egy egysíkú és konfliktusorientált interpretáció, mely a 19. századi nemzeti-romantikus történetírás terméke.¹⁷ A kutatásnak itt még komoly hiányosságai vannak. Mária Terézia „anyai” *caritas in omne* elve tartalmatlan lenne, ha a katolikus hithez való hűség egy permanens konfliktust jelentett volna a többi felekezettel szemben. Egy kevésbé ismert példán szeretném azt megfoghatóvá tenni, hogy az uralkodó az alattvalók szemében épp nem az *ecclesia militans* védnöke volt.

Tessedik Sámuel önéletrajzában a következőképp vázolja fel családja történetét: „Nagyszüleim, Tessedik György és Nedeczky Eszter, kik Cseh- és Morvaországból idevándorolt takácsmester családokkal költöztek Magyarországra, jelesül Trencsén magyar Puhó nevű helységébe, hol azonban mint protestáns alattvalók oly nyomatásnak voltak kitéve, hogy házukat leahagyva, VI. Károly császárhoz folyamodtak segélyért és pártfogásért. (...) Az üldözők neveit és jellemeit elhallgatom. De egy éppen idetartozó eseményt nem hallgathatok el, mint olyat, melyben az isteni gondviselés legszembetűnőbben nyilatkozik. Midőn a három Tessedik tesvér, tudniillik György, Éliás és János kezökben vándorbottal Bécs felé mentek egy erdőn keresztül (...) szomorú szívvel tanácskoztak arról, hogy mitévők legyenek Bécsben, ha a császár nem lesz otthon, s emiatt soká kell majd várakozniuk. Ezen tanácskozás alatt egy penészes pénzdarab esett a kiterített ruhára. Felnéznek a fára, s látják, hogy egy favágó madár kopog a fa korhadt héjára, és nagy csodálkozásukra ismét egy pénzdarab esett alá. Erre az egyik testvér felmászott a fára, és azon a helyen, hol a madár kopogott, talált egy úrt, melyben a leesett darabokkal együtt 300 forintnyi összeg volt. Most már könnyült kebellem s jó reménnyel folytatták útjukat Bécs felé, ahol a császár igazságszeretete valóban pártfogást nyújtott nekik. Ki kételkedhetik ilyenek folytán az isteni gondviselésben?”¹⁸

17 Jó példa erre az ún. *Einrichtungswerk*, mely – a mértékadó szakirodalom megállapításaival ellentétben – szintén számolt a protestáns bevándorlókkal a török kiűzése után, azonban csak a városokban nem engedte letelepedni őket, aminek a kuruc háborúk, ill. a szepesi városok kurucbarát politikája adta az alapot. Kritikus forráskiadását lásd: *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690)*, Szerk. KÁLMÁR JÁNOS – VARGA J. JÁNOS, Stuttgart 2010. – *Pars pro toto* lásd e hagyományos történetírás példájaként BENDA KÁLMÁN: „Magyarország egyesítése a Habsburg Birodalomban”, in: *Egy ezredév. Magyarország rövid története*, Szerk. HANÁK PÉTER, Budapest 1986, 103–147. – A történetírás „szívósan ráakódott rétegeiről,” melyeket „egyenként kell lefejtetni és kritikailag megvizsgálni” lásd II. József példáján KOSÁRY DOMOKOS: „II. József – két évszázad múltán”, in: Uő.: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*, Budapest 1987, 126–137., itt 127.

18 TESSEDIK SÁMUEL – BERZEVICZY GERGELY: *A parasztok állapotáról Magyarországon*, Szerk. ZSIGMOND GÁBOR, Budapest 1979, 27–28.

Tessedik példája nem egy szinguláris jelenség, hanem jó példa e kor egy tipikus jelenségére: számos esetben fordultak egyszerű, protestáns alattvalók uralkodói pártfogásért katolikus üldözőikkel, főleg püspökökkel és hitbuzgó nemesekkel szemben a bécsi udvarhoz. Így az evangélikus teológus, Torkos András is azt írta pl. 1714-ben August Hermann Franckénak Halléba, a pietista mozgalom központjába, hogy az üldöztetések miatt igen elkéseredettek a hívek, s rajtuk már csak a császári kegy segíthet.¹⁹ 1765 tavaszán pedig Vas megyéből a radafalvi Talkner Mihály, valamint a dobfalvi Kramer János társaival Bécsbe ment, hogy az uralkodótól védelmet kérjenek földesuraik ellen. A Dunántúlon a „jó királynő” mítosza újra lángra lobbant.²⁰

Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lett volna ellenreformációs politika uralkodása alatt. Természetesen az évszázad kezdetén Bécs is még a felekezeti homogenitásban látta a gyógyírt, hiszen ettől remélte a központi hatalom megszilárdítását. Természetesen kezdetben minden eszközzel támogatta az ellenreformációt, nemcsak személyes meggyőződésből, hanem az abszolutista államérendkedés céljából is.²¹ Ez semmiben sem különbözött a korabeli Európa uralkodóinak politikájától. S természetesen a katolikus egyház s vallás jelentette volna azt a spirituális-szellemi kohéziós erőt, amire a császári udvar modernizációs programját is építeni kívánta. Ezért messzemenőig támogatta a felső klérust, melynek lojalitásához nem fért kétség, s melyre az abszolutista államhatalom berendezkedési törekvéseinél Lipótnak szüksége is volt. Az episzkopátus ekkor még megtalálta hármaskötődése között a harmóniát: Róma, a dinasztia, ill. a magyar rendek felé.²² Mária Terézia az eddig bevált módszerek szerint főleg az egyházi rendnél keresett támogatást. Ugyanaznap, 1751. július 30-án nevezte ki Klimó Györgyöt pécsi és Thauszy Ferencet zágrábi püspöknek, Csáky Miklóst

19 CSEPREGI ZOLTÁN: *Magyar pietizmus 1700–1756*, Budapest 2000, 116. „Hinc miserrimi exules incertis sedibus vagantur, et dum vel bono panis careant, piorum elemosynis aluntur. Accedit, quod actu stantibus Posonii comitiis Augustanae Confessionis patroni pro emendatione rerum nostrarum vix quicquam proferre audeant, et nisi sacrissima Caesarea Maestas ex innata clementia sua vulneribus medeatur nostris et, quod maximum, nisi Iehovah nobis respondeat in die angustiae et mittat auxilium e sanctuario et ex Zione sustentet nos, dicere ausim: actum est de nobis. Tantus enim furor gregis pontificalis, ut nihil ipsi abonimabilis esse possit, quam Lutheranus. Hunc delere, exstirpere, avertere, evertere pro cultu divino habetur.”

20 Vö. IFJ. BARTA JÁNOS: *A kétféjű sas árnyékában. Az abszolutizmustól a felvilágosodásig 1711–1780*. Budapest 1984, 6.

21 Pars pro toto lásd ehhez HERGER CSABÁNÉ: „A rekatolizáció eszköztára Magyarországon a 16–18. században”, in: *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században*, Szerk. FARAGÓ TAMÁS, Budapest 2004, 341–355.

22 Vö. FORGÓ ANDRÁS: „Esterházy Imre és az aulikus politika a 18. század első évtizedeiben”, in: *„Fényes palotákban, ékes kőfalokban”. Tanulmányok az Esterházy családról*, szerk. MACZÁK IBOLYA. Budapest é. n., 65–86.

esztergomi és Klobusiczky Ferencet kaloccai érseknek. Ezek az egyházi méltóságok világi tisztet is betöltöttek, Klimó pl. Baranya és Tolna főispánja volt. További hat vármegye szintén új főispánt kapott. Itt az egyház lojalitása az uralkodó felé, ill. a közigazgatás hatékonyabbá tétele volt a legfontosabb szempont. A királynő számítása bevált, amint Gőzsy Zoltán a pécsi püspök példáján kimutatta.²³

A felekezetiesség (*konfeszionalizáció*) mint a hatalmi harc eszköze a magyar püspökök és katolikus nemesek egyik közkedvelt fegyvere volt, akik persze önmagukat a császári udvar hatalmi szegletkövének aposztrofálták.²⁴ A már említett Torkos András levelezése újra csak egy tipikus példája az adott problémakonstellációnak: A katolikus klérus dühödt erővel támadja a protestánsokat a Dunántúlon, számolt be az egyházfi 1714. augusztus 20-án kelt levelében Franckénak, s a közelgő országgyűlés valószínűleg a nagy leszámolás lesz velük szemben. Az egyetlen mód a katolikus rendi képviselők megvesztegetése lett volna, ami mint eszköz eddig is bevált, de most nincs már pénzük, s ezért a szász és brandenburgi rendek anyagi támogatását kérte.²⁵ A német egyházfi helytelenítette válaszlevelében, hogy Magyarországon kenőpénzzel igyekeznek előmozdítani a hit ügyét. Torkos azonban hangsúlyozta, hogy ez másképp nem megy, s a győri gyülekezetet hozta fel példaként, mely 1.000 forintot küldött már „nyugalma érdekében.”²⁶

De ugyanakkor józan ésszel Bécs azzal is tisztában volt, hogy az államépítés folyamatában a nem római katolikusoknak éppúgy aktív résztvevőknek kell lenniük, mint a katolikusoknak. Az alattvalók társadalompolitikai részvétele egy olyan kihívás volt, amely épp a felekezeti politika továbbra is élő imperatívusza mellett nem valósulhatott meg egyik napról a másikra.²⁷ Vagyis míg a bécsi udvarban már a 18. század első harmadában józan megfontolásból paradigmaváltás állt be a valláspolitikában, addig különböző politikai erők továbbra is a hagyományos konfliktuskonstelláció mentén igyekeztek előnyt kovácsolni maguknak. Hogy ez mennyire idejét-

23 Vö. GŐZSY ZOLTÁN: „Szempontok Klimó György püspöki és főispáni kinevezéséhez, illetve tevékenységéhez”, in: *Klimó György püspök és kora. Egyház, művelődés, kultúra a 18. században*, szerk. POHÁNKA ÉVA – SZILÁGYI MARIANN, Pécs 2011, 141–153., itt 143. és 147–148.

24 E problémához lásd WINFRIED EBERHARD: „Voraussetzungen und strukturelle Grundlagen der Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa”, in: *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels in Staat, Gesellschaft und Kultur*, szerk. JOACHIM BAHLCKE – ARNO STROHMEYER, Stuttgart 1999, 89–103.

25 CSEPREGI: *Magyar pietizmus*, 109–110.

26 Uo., 116.

27 A „katolikus dinasztia” és a „magyar nemzet” kétpólusú konfliktusa a nemzeti romantika találmánya, amely többet árul el a 19. század gondolkodásmódjáról, mint a 18. század valóságáról.

múlt volt a 18. században, azt épp a német birodalomban tapasztalhatták meg a Habsburgok: A harmincéves háborút (1618–1648) lezáró vesztfáliai békéig valóban a felekezeti villongások jelentették a legnagyobb destabilizációt, hisz nemcsak helyi, elszigetelt konfliktusokról volt szó, hanem adott esetben a birodalmi intézmények teljes megbénításáról. Épp ezért a jogi szabályozás után már nem az *ecclesia triumphans* térítő hozzáállásában volt érdekelt a világi elit, hanem a felekezetek elválasztásában s ezzel „semlegesítésében”, vagyis ha már a felekezeti határvonalak nem semmisíthetők meg, úgy legalább áthidalhatók legyenek.²⁸

Már a század elején a vezető bécsi közigazdász kameralisták negatívan vélekedtek az egyházi rend szerepét illetően a közigazdaságra s az állami pénzügyekre vonatkozóan. II. József nevelője, a konvertita Johann Christoph Freiherr von Bartenstein vagy a szintén konvertita Beck a katolikus egyházban nem az *una sancta ecclesiát* látták, hanem az állam hatalomgyakorlásának egyik eszközét, ezért művében a vallás is a felvilágosult abszolutizmus egyik alpontja, nem pedig fundamentuma volt.²⁹

Az első konkrét lépés nem magyar földön történt: a sziléziai háborúból következett pénzügyi megszorítások vezették Mária Teréziát arra a következtetésre, hogy egyházi vagyonnal is fel kell töltenie államkasszáját. Mivel elődei a kamarai birtokokat új rendek alapítására, ill. az egyházi elit lojalitásának megszilárdítására osztották ki, a királynő komolyan fontolóra vette nagyszámú kolostor felszámolását és vagyonának elkobzását.³⁰ Magyarországon, ahol az egyházat erősíteni kívánta az uralkodó,³¹ egy teljesen más összefüggésben került sor konfrontációra. Mivel itt még éltek a kuruc háborúk tapasztalatai, de ugyanúgy szükséges volt egy reformpolitika és az adók emelése, a rendekkel egyetértésben akart lépéseket tenni. Azonban az 1751-es országgyűlés áthúzta Bécs számításait, mert a magyar rendek – mint mindig – egyvalamiből nem engedtek, s ez adómentességük volt.³² Erre Mária Terézia kiépítette a cseh és az osztrák ipart, 1754-ben

28 Vö. RUDOLF VIERHAUS: *Deutschland im Zeitalter des Absolutismus (1648–1763)*, Göttingen 1978, 82–89.

29 FRIEDRICH HARTL: „Kirche und Religion im Zeitalter Maria Theresias. Eine Darstellung aus den Kronprinzenvorträgen für Joseph (II.)”, in: *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 30 (1979), 132–167., itt 135–136.

30 KOVÁCS: „Kirchliches Zeremoniell”, 123.

31 Szó szerint Magyarországon „allwo wegen der Religion noch viel Gutes zu bewirken wäre, wozu der daselbstige Clerus wohl beizuziehen, keinmes wegs aber allein mit ihnen, sondern hauptsächlich mit Weltlichen, die diesfälligen Grundsätze zu konzertieren sein, welche welche fürnehmlich dahin abzielen müssen, wie die Seminaaria, Collegia, Akademien, Spitäler vor die Kranke und Blessierte, Conservatoria vor die ledige Frauen wie in Italien zu besseren Erziehung der Jugend einzuführen.” *Kaiserin Maria Theresias politisches Testament*, Kiad. JOSEF KALLBRUNNER, Wien 1952, 38.

32 Hogy mennyire reakciós álláspontot képviseltek, bizonyítja, hogy még a szabad királyi városok számának növelését is megakadályozták, nehogy egy konkurens

új vámrendszert vezetett be, megreformálta a nem magyar területeken a hivatalnokképzést, az oktatás- és az egyházügyet. Az 1760-ban felállított Államtanács feladatköre Magyarországon kívül valamennyi területre és tartományra kiterjedt.

A protojoezefinizmus (1765–1780) és az egyházkérdés

Magyarországon két vonalon igyekezett Bécs újrakezdeni: Mivel a rendek nem voltak megkerülhetőek, közösen igyekezett egy új parasztpolitikát nyitni, és ezzel az állambevételeket új alapokra helyezni.³³ Ebben azonban a rendek nem voltak partnerek, s az 1764/65-ös országgyűlés szintén fiaskóval zárult. Ez a királynőt annyira felbosszantotta, hogy ezek után már csak rendeletekkel kormányzott, s nem hívott össze több országgyűlést. 1765-ben József társuralkodó lett, s ezzel új fejezet nyílt a reformpolitikában is. 1761-ben megírt memorandumának már a címe is program volt: „Minden az államé, ez a szó takar minden értelmet”. Két évvel később „Politikai álmódosások” c. munkájában konkretizálta programját. József alaposan felkészült uralkodására, 19 évesen kezdte, és 1760-ban bekövetkezett házasságáig szívósan készítette fel mestere, Johann Christoph von Bartenstein volt titkos államtitkár erre a feladatra. Főleg a személyes megtapasztalás és ismeretek szerzése állt a középpontban – innen a gyakori utazások is –, s ha erre nem volt mód, akkor a *historia est magistra vitae* elvét alkalmazta Bartenstein.³⁴ 1763-as memorandumában anyjához hasonlóan hangsúlyozta, hogy Magyarországot „boldoggá kell tenni”, mielőtt hathatós reformokba foghatna az ember.³⁵

Az eddigi kudarcokat Bécs a magyar rendekre vezette vissza, akik a közigazgatásban betöltött funkciójukkal tudtak befolyásuknak érvényt szerezni. Egy átfogó reformpolitikában, eddigi marginalizált társadalmi csoportok emancipációjával ezért mind társadalmi, mind politikai szerepüket

érdekcsoport jöhessen létre. E városok ugyanis összesen egy szavazattal rendelkeztek, tehát marginalizálva voltak. Vö. KOSÁRY: „II. József”, 128.; A keretekhez lásd TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: „Paraszság és mezőgazdaság”, in: *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a bonfoglalástól napjainkig*, Szerk. UÓ. Budapest 2001, 255–260.

33 Vö. ECKHART FERENC: „A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761–1790”, in: *Századok* 1–2. (1956), 69–125.

34 HARTL: „Kirche und Religion”, 133.

35 „Ich nähme an, daß man dafür arbeiten muß, dieses Land glücklich zu machen, bevor man auf vernünftige Weise etwas Zusätzliches von ihm verlangen kann“. „Die «Politischen Träumereien» Erzherzog Josephs II. von Österreich (1763)”, in: *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Bd. 5. Zeitalter des Absolutismus 1648–1789*, Szerk. HELMUT NEUHAUS, Stuttgart 1997, 213–222., itt 219.

kellett visszazsorítani. Az 1767-es *Urbarialis pápens* vagy az 1777-es *Ratio Educationis* mind ide sorolhatóak. S kiemelten fontos szerepet kapott az egyház mint intézmény, de nem az eddigi szereposztás alapján.

Johann Christoph von Bartenstein volt titkos tanácsos s II. József nevelője kimerítő tanulmányban foglalkozott a valláskérdéssel az egész birodalomban. Magyarországra vonatkozólag arra jutott, hogy az alsó klérusra kell helyezni a hangsúlyt, újabb plébániákat kell létrehozni stb.³⁶ Az egyházi ellittel szemben a királynő valóban már a *sacerdos orat et rex imperat* elvét követte, vagyis uralkodásának második felében szakított elődei stratégiájával, mely a felső klérussal számolt hatalmi struktúrájának kiépítésében.³⁷ Ez a hagyományos „ausztrókatolicizmus” felekezetiágmentes metamorfózisa volt, amely az eddigi harcok, ellenreformációs katolikus főpapságot súlyos legitimációs helyzetbe hozta. A kívülről is megfogható cezúrát Padányi Bíró Márton veszprémi püspök *Enchiridon de fide* c. munkája jelentette, melynek valódi intenciója a rendi tekintélyuralom védelme és a közjogi állapotok török idők után kiépített megóvása volt. Mivel Bécs pl. nem lépett fel erőlesen a klérust kritizáló hangokkal, sőt a papság megadóztatását, ill. jurisdikciójának megnyirbálását latolgatta, az egyébként cseppet sem homogén felsőpapság egyhangúlag lépett fel „érdekei” védelmében Béccsel szemben. Eközben a magyar klérus Róma felé épített ki az 1760-as években olyan szoros kapcsolatot, melynél szorosabban csak a belga klérus rendelkezett.³⁸ Amikor Kollár Ádám híres tanulmányában a magyar királyok törvényhozó jogát taglalta egyházi ügyekben, nyílt törésre került sor.³⁹ Az 1764-65-ös országgyűlésen már kendőzetlen ellenségeskedés jellemezte ezt a frontot. A felső klérus stratégiája kezdetben sikeres volt: nemcsak „egyházjogok” védelmében lépett fel, hanem a „nemzet”, vagyis a rendek érdekeinek a bécsi abszolutizmus elleni egységes szószólójaként, amihez a nemesség támogatását is sikerült megnyernie.⁴⁰

Bartenstein munkájában, mint társadalomépítő faktorokkal, kifejezetten a *vallásokkal* s nem az *egyházakkal* foglalkozott, s érvelésében a hagyományos egyházjog, egyházi privilégiumok stb. is alárendelt szerepet játszottak. A katolikus egyházi intézmény nem mint egy privilegizált, a felsőpapság ál-

36 Vö. HARTL: „Kirche und Religion”, 137.

37 GEORGINE HOLZKNECHT: *Ursprung und Herkunft der Reformideen Kaiser Josephs II. auf kirchlichem Gebiete*, Innsbruck 1914, 38.

38 Lásd részletesen JOACHIM BAHLCKE: *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*, Stuttgart 2005.

39 Kollár betiltott és indexre is tétegett művének címe *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae libellus singularis*. Vidobonae 1764.

40 Hogy hol volt a „nemzeti politika” határa, azt 1790 után újra a saját bőrén tapasztalhatta meg: A nemesség ugyan visszaállította a vármegyerendszert, de a katolikus főpapságot korábbi világi pozícióiba már nem ültette vissza, hanem maga tette rá a kezét.

tal képviselt szervezet volt releváns, hanem mint egy *intermedier* intézmény, mely vertikális szerkezete alapján leér a legalsóbb szintig, s napi kapcsolatban van a társadalom valamennyi rétegével. Miután a század közepére a katolikus egyház már újraépült és konszolidálódott, Bécs intenciója szerint épp az alsóbb szintű egyházi struktúra volt képes arra, hogy kommunikációs és közigazgatási csatornaként szolgáljon a *bonum publicum* javára. Ezzel megnőtt a szerepe a lokális egyházszerzeteknek, az alsópapságnak, és persze a lojális klérus valamennyi tagjának.⁴¹ Klimó püspök pl. azt hangsúlyozta már 1752-ben papjainak írt körleveleiben, hogy egyik legfontosabb feladatuk hatáskörükön belül az uralkodói akarat érvényesítése: „[...] benignarum Resolutionum Regiarum ratio semper habeatur, et in earum conformitate Decisiones fieri oporteat.”⁴²

Ez egy fontos paradigmaváltás volt, mely új lehetőségeket rejtett magában arra, hogy az egyház közeledni tudjon a társadalom valamennyi rétegéhez. Ez lett az alapja eddig marginalizált közösségek és csoportok emancipációs felemelésének is. A görögkatolikusok fejlődése pontosan itt illeszkedik bele a képbe: mint tudjuk, a katolikus püspökök több-kevesebb sikerrel igyekeztek az egyesült, görögkatolikus egyházszerzetet is jurisdikciójuk alá vonni, s minden eszközzel felléptek egyházi és társadalompolitikai emancipációs törekvéseikkel szemben. Barkóczy Ferenc egri püspök (1744–1761) nemcsak a protestánsokkal, ill. a szerb ortodox egyházzal szemben képviselte az *ecclesia militans* immár idejétmúlt modelljét, hanem a görögkatolikus parókusokat is csak a latin papok helyettesének, ill. püspöküket a latin egyházfő rítushelynökének tekintette. Ezt a politikát követte utódja, Eszterházy Károly (1761–1799) is.⁴³ A fentiekben felvázolt folyamat ismeretében nem meglepő, hogy Bécs immár nem a konfliktusorientált latin püspököket, hanem az eddig marginalizált görög egyházat támogatta.⁴⁴ Ez nem személyes szimpátia vagy antipátia kérdése, hanem egy koherens program konzekvens következménye volt. Az 1773-as bécsi szinódus azért is mérföldkő, mert a konferencia helye szimbolikus: Nem magyar területen, nem egy latin püspök jurisdikciós területén, hanem „semleges”, ill. az uralkodói hatalom központjában került rá sor.

41 Gőzsy: „Klimó”, 143. és 146.

42 Uo., 146. A püspök tudatosan igyekezett olyan egyházi struktúrát kiépíteni, amely „szisztematikusan lefedi az egyházmegye világi és egyházi közigazgatását.” Uo., 150.

43 Lásd JANKA GYÖRGY: „Az ezeréves egri egyházmegye és a görög katolikusok”, in: *Athanasiana* 19 (2004), 145–157., itt 153–154. – A püspökhöz lásd KOLTAI ANDRÁS: „Császárhű, bőkezű, remete: Esterházy Imre hercegprímás”, in: *Limes* 3 (2005), 5–21.

44 Természetesen ide tartozik a munkácsi püspökség felállítása is. Lásd részletesen HODINKA ANTAL: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Budapest 1910, 607–626.

Miután 1764-ben az egyesültek egyházi zsinaton fogalmazták meg kifelé is emancipációs igényüket, és ezt Bécsben felterjesztették, megindult egy több éven át tartó folyamat, melyben a görögkatolikus elit már mint politikai aktőr lépett fel, világosan körülhatárolható egyház- és társadalompolitikai programmal. 1776. június 26-án már az uralkodóhoz fordultak beadvánnyal két püspökség – a nagyváradi és a kőrösi – felállítására ügyében. Itt valóban egy emancipációs lépésről volt szó, amint ezt Janka György is hangsúlyozza.⁴⁵

Ez az emancipáció két pikáns jegyet is hordoz magán: Egyrészt a bécsi udvar, tehát a felvilágosult abszolutizmus segítségével, s nem római katolikus egyházvezetők támogatásával jöhetett létre görögkatolikus egyházviszonylatban a *Tridentinum* eszméinek gyakorlati átültetése, hisz „a rendszeres lelképásztorkodás valójában most kezdődött meg minden paróchián.”⁴⁶ A görögkatolikus egyház ugyan *de jure* egyenrangú volt a rómaival, *de facto* azonban mindeddig alárendelt „juniorpartnerként” bánt vele a római klérus, ami számos konfliktus forrása volt. Azonban épp az uralkodó érvelt – kegyúrként – Rómával szemben is azzal, hogy nem szabad különbséget tenni a latin és a görögkatolikus egyház között.⁴⁷ Ennek következményeként lett a görög papság egyenrangú a latinnal, és ezért gondoskodott az uralkodó a tapolcai apátság jövedelmeinek odaítélésével a munkácsi püspök egzisztenciális biztosításáról stb.⁴⁸

Másrészt ismét csak a felvilágosulás eszméjének következményeképpen a társadalompolitikai emancipáció is megvalósulhatott: Az udvar segítségével Ungváron püspöki székesegyház épült, a mellette kiépített püspöki palota lett az egyházfő kifelé kommunikált társadalmi rangjának szimbóluma, s Bacsinszky püspök – elsőként a munkácsi episcopusok közül – 1778-ban a felsőház tagja lett.⁴⁹

Kulturális emancipáció, tolerancia, vallásszabadság és paritás

Ez a folyamat nem egy kultúrtörténeti érdekesség s nem is egy egyedi jelenség, hanem a felvilágosult abszolutizmus (társadalom)politikájának in-

45 JANKA GYÖRGY: „A Szentszék és a bécsi udvar szempontjai a nagyváradi és a kőrösi görög katolikus egyházmegyék felállításában (1775–1777)”, in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok Regnum* 1–2 (1998), 109–114., itt 112.

46 PUSKÁS BERNADETT: „Bacsinszky püspök (1773–1809) és korának egyházi művészete”, in: *Ruszin Világ* VII/68 (2009), 1–2, itt 2.

47 Vö. JANKA: „A Szentszék”, 112.

48 PIRIGYI ISTVÁN: *A magyarországi görögkatolikusok története*, II. kötet. Nyíregyháza 1990, 13. és 60.

49 PUSKÁS: „Bacsinszky”, 2.

tegráns része volt. Ugyanakkor nem egy felülről oktroyált emancipációs politika volt, hanem aktív tényezők összjátékának az eredménye. A siker nem valósulhatott volna meg, ha ebben Bacsinszky püspök, ill. a görögkatolikus klérus nem lettek volna partnerek. Tehát valójában egy érdekközösség valósult meg, hisz nemcsak a görög egyház volt ráutalva az udvarra, hanem fordítva is. Az egyház ugyanis Bécs politikájában olyan intézmény és szellemi közeg volt, mely normaközvetítő szereppel, multiplikátorként működött. Az egyházak ezzel az alattvalói lojalitás, az ellenállás megtörése és a hatalom akkumulációjának igényét tudták segíteni, ill. megvalósítani. A *securitas*, a *stabilitas* és a *diuturnitas* hármassága pedig kulcsszerepet játszott a sikeres uralkodói struktúrában.⁵⁰ Mindezt a klérus abban tudta teljesíteni, hogy szervezettségéből adódóan leért a társadalom mikroszintjéig, ezért képes volt az uralkodói elképzeléseket bevezetni, felette gyámkodni és mindezt ellenőrizni. Az egyházi infrastruktúra tehát egy kommunikációs hálózatot is jelentett, mely állami rendeleteket is eredményesen tudott elmagyarázni és végrehajtatni.⁵¹

A jozefinista egyházpolitikát szolgálta a Franz Stephan Rautenstrauch nevével fémjelzett papképzés reformja is, amely a *cura animarum* alatt nemcsak lelkigondozást értett, hanem a papnak új szerepet is kijelölt: néptanítónak (*Volkslehrer*) és népvezetővé (*Volksführer*) kellett kiképezni szemináriumi tanulmányai alatt. A „haszontalan” remetével és a magát pusztán szemlélődésnek szentelő szerzetessel ellentétben az ideális pap gyakorlati ismereteket is elsajátított, ezért pl. a szemináriumi képzés utolsó hónapjaiban még mezőgazdasági ismereteket is el kellett sajátítania, hogy könnyebben közeledhessen a parasztokhoz.⁵² A papok tehát a „felvilágosítás” aktív közvetítői lettek, vagy ahogy már a kortársak is nevezték őket, „feketeruhás közhivatalnokok” (*Beamte im schwarzen Rocke*).

Ezt azonban az alapképzéssel, ill. az írásbeliség növelésével kellett kezdeni, hisz a papság legnagyobb része az alsóbb osztályokból került ki. 1768-ban Mária Terézia hivatalos felmérést készíttetett a lakosság adóterheiről, melyet a helyi előjáróknak aláírásukkal kellett ellátniuk. Benda Kálmán kutatásai szerint, míg a Duna menti, a nyugati és a közép-magyarországi megyékben a települések 35-40%-ában legalább egy falusi ember tudott írni, a

50 Vö. WEBER, WOLFGANG: *Prudentia gubernatoria. Studien zur Herrschaftslehre der deutschen politischen Wissenschaft des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1992, 321. Idézi GÓZSY ZOLTÁN: „Az egyház normakommunikációs és mediátori szerepe a 18. században”, in: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Szerkesztette: BÁRTH DÁNIEL, Budapest 2013, 53–84., itt: 56.

51 Vö. KATUS LÁSZLÓ: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs 2009, 81.

52 Uo., 20. – „Jene Orden können Gott nicht gefällig sein, die sich nicht mit Krankenpflege und Erziehung beschäftigen“. Idézi EVA DEMMERLE: *Das Haus Habsburg*. Potsdam 2011, 166.

periférikus régiókban, a Dél-Dunántúlon, ill. az északkeleti megyékben ez csak 1%-ot tett ki. Országos átlagban a helyi elitnek csak a 12-15%-a tudott egyáltalán írni.⁵³ A jozefin neveléspolitikája jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy II. József 1781 áprilisában megerősítette a *Ratio Educationist*.⁵⁴ Az írástudalanság a papság között is magas volt, az intézményes papképzés egyik alap gondolata volt az írás-olvasás tökéletes meggyökereztetése a görögkatolikus növendékekben, ill. egy szélesebb értelmiségi réteg kinevelése.⁵⁵

A jozefinizmus „államegyházi struktúrája”, vagyis egyházpolitikája a reformok alapját képezte, enélkül az egész rendszer életképtelen lett volna.⁵⁶ Ezért ment II. József császár (1780–1790) hatalomra lépése után közvetlenül még egy lépéssel tovább, és a protestáns, az ortodox, ill. a zsidó közösségeknek új utakat nyitott meg 1871-es *toleranciapátensével*. Itt nyilván ismét pragmatikus elgondolások vezérelték az uralkodót, aki figyelmesen követte csodálat konkurensének lépéseit. Nagy Frigyes már 1752-ben kifejtette, hogy ha az állam egy felekezettel egyoldalúan támogat, akkor annak nagyobb elvándorlás lehet a következménye, s így a migránsok szorgalmukkal egy másik államot gazdagítanak. Ezért arra a végeredményre jutott, hogy „valamennyi keresztény szektát” meg kell tűrni.⁵⁷

A svájci történész, Hans Rudolf Guggisberg jogosan hívja fel a figyelmet a minőségi különbségre: míg a tolerancia a vallásszabadságot lehetővé teszi, ill. egyáltalán megalapozza, addig a vallásszabadság maga egy vallási pluralizmust teremt meg a társadalmon belül. Mindez csak az egyházi, a vallási és a politikai adottságok figyelembevételével jöhet szóba. S itt zárul a kör: József személyes utazásai során elemezte a viszonyokat, s már társuralkodóként is lépésről lépésre vezetett be reformokat, ügyelve a különböző érdekek alapos figyelembevételére.⁵⁸

II. József természetesen nem egyedül képviselte e toleranciapolitikát, Kaunitz, Gebler neve ismert, annál kevésbé a königgrätzi katolikus püs-

53 KÁLMÁN BENDA: „Der Wandel der Lebensformen der ungarischen Bauern im 18. Jahrhundert”, in: *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder*, Szerk. ANNA M. DRABEK – RICHARD G. PLASCHKA – ADAM WANDRUSZKA, Wien 1982, 147–156., itt 154–155.

54 KOSÁRY DOMOKOS: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest 1996, 429.

55 HODINKA: *A munkácsi*, 759–768.

56 GÓZSY: „Az egyház”, 71.

57 „Wenn der Herrscher aus falschem Eifer auf den Einfall käme, eine dieser Religionen zu bevorzugen, so würden sich sofort Parteien bilden und heftige Streitereien ausbrechen. Allmählich würden Verfolgungen beginnen, und schließlich würden die Anhänger der verfolgten Religion ihr Vaterland verlassen, und Tausende von Untertanen würden unsere Nachbarn mit ihrem Gewerbefleiß bereichern und deren Volkszahl vermehren.” FRIEDRICH DER GROSSE: *Das Politische Testament*, 44.

58 Jogosan hangsúlyozza e józan politikát WOLF: *Österreich*, 292.

pök, Johann Leopold Hay neve, aki a morvaországi 1781-es toleranciapátens szellemi atya.⁵⁹ Egyébként nem Magyar-, ill. Morvaországban lett először a gyakorlatban megvalósítva, hanem Galíciában, amely 1772 óta volt a Habsburg Birodalom része, valamint a csehországi Asch kerületben és Triestben, ahol az evangélikusok 1778 óta élvezték e különleges bánásmódot.⁶⁰ S nem is II. József játszott ebben úttörő szerepet, hisz a lengyel király, Stanislaw August Poniatowski (1764–95), 1768-ban meghirdette már toleranciatraktátumát, amiből persze zavargások születtek. De Poroszország ugyanakkor csak 1788-ban tette közzé toleranciapátensét, amiben a józsefi politika mintaértékű szerepet játszott.⁶¹ A valláskérdés – és ezzel az egyházpolitika – dominanciáját bizonyítja végül az is, hogy József nevezetes tollvonásával pontosan a toleranciapátensét nem volt hajlandó visszavonni, amivel egész reformpolitikájának hagyott nyitva egy kiskaput.⁶²

Míndez azért fontos számunkra, mert a tolerancia és a vallásszabadság mellett egy harmadik faktor döntő, mégpedig a paritás, vagyis az egyenjogúság. A görögkatolikusok a felvilágosult abszolútizmus koncepciójában e hármas rendszer legmagasabb fokában, ebben a paritásban részesültek, vagyis egyenjogúsították őket minden téren s aktív támogatásban részesítették. Érdekes, hogy az 1790. augusztusi temesvári szerb nemzeti kongresszus után mondták csak ki az ortodox pópák egyenjogúságát a latin klérussal.⁶³ Az alsó – vagyis a görögkatolikus egyházszervezet – és a felső szint – vagyis a bécsi udvar – aktív összjátéka hozta meg tehát a társadalmi-politikai emancipáció eredményét. Bacsinszky püspök is tudatosan integ-

59 REINHOLD J. WOLNY: *Die josephinische Toleranz unter besonderer Berücksichtigung ihres geistlichen Wegbereiters Johann Leopold Hay*, München 1973.; GUSTAV FRANK: *Das Toleranz-Patent Kaiser Joseph II*, Wien 1881.

60 GEORG HEILINGSETZER: „Die idellen und politischen Grundlagen des Toleranzpatentes von 1781”, in: *Oberösterreichische Heimatblätter* 36/1–2 (1982), 69–80., itt 75.

61 A közfelfogás szerint Nagy Frigyes már jóval József előtt proklamálta a toleranciát, amit dagályos elmékedései sugallnak: „Ha az uralkodó hamis buzgóságból arra a következtetésre jutna, hogy egy bizonyos vallásnak kedvezzen, azonnal pártok alakulnának, és heves viták törnének ki. Lassan üldöztetések vennék kezdetét, s végül az üldözött vallás követői elhagynák hazájukat, és alattvalók ezrei gazdagítanak szakmai tudásukkal, ill. számukkal szomszédainkat. A politika szempontjából közömbös, hogy egy uralkodó vallásos-e vagy sem. (...) Én vagyok bizonyos értelemben a lutheránusok pápája. (...) Minden más keresztény szektát megtűrünk Poroszországban. (...) Semleges vagyok Róma és Genf között. Úgy tudok úrrá lenni a vallásos gyűlölködésen, hogy valamennyinek mértéktartást prédikálok. De egyezséget is igyekszem köztük összehozni azzal, hogy felhívom valamennyiük figyelmét, hogy egy állam polgárai, és hogy egy embert piros köntösben éppúgy lehet szeretni, mint azt, akin szürke köpönyeg van.” FRIEDRICH DER GROSSE: *Das Politische Testament*, 44–46.

62 Jellemző módon programjának számos pontját, mint a parasztpolitikát stb. majd a reformkor fogja megvalósítani.

63 WOLF: *Österreich*, 357.

rálódott a „nagy politikába,” megfelelt Bécs reformpolitikájának, ill. annak elvárásainak úgy, hogy mindezt tudatosan a magáévá is tette. A (társadalom)politikai hierarchiában kommunikátor volt „felfelé” és multiplikátor „lefelé”. Mivel passzív és aktív részese volt személy szerint és egyháza is a jozefinizmus *ordo* programjának, ezért kedvezményezettje és gyakorlati megvalósítója is lett egyszerre.

A jozefinizmus új csatornákat nyitott meg az addigi politikai kultúra színpadán is. A jozefinizmus nem igyekezett mindent a feje tetejére állítani, de valóban alapjaiban kérdőjelezett meg struktúrákat. Nem csoda, hogy a *primus status Regni* elvében fellépő epizkopátus a *Tripartitummal* érvelt jogai megóvása érdekében, miközben egy addig nem tapasztalt ellenzéki politikát folytatott az uralkodóval szemben. A „nemzet” érdekeinek védelme – nem először s nem utoljára – egy elit érdekcsoport privilégiumainak védelmezését jelentette.⁶⁴ Azonban nemcsak a római katolikus klérus érvelt „nemzeti” jelszavakkal, hanem ez a jelszó egyfajta metamorfózison átesve már alulról jövő, szintén görögkatolikus multiplikátorok által megfogalmazott kezdeményezések szerves érvévé is vált: A *Supplex Libellus Valachorum* pl. már egy vallásos köntösbe bújtatott, egalitárius eszméken nyugvó „nemzeti emancipáció” kézzelfogható bizonyítéka volt. Ez azonban már egy másik tanulmány témája lenne.

64 Vö. SILAGI: *Ungarn*, 2–4.